

Surm, lein ja mälestamine

Langenud sõdurite mälestamine külma sõja järgsel Saksamaal

Jörg Echternkamp

Sissejuhatus: langenud sõdurite mälestamine kui sotsiaalne ja poliitiline probleem

Surm tõstatab olulise küsimuse seoses sõjaväe ja ühiskonna vaheliste suhetega. Kui sõdur langeb lahinguväljal, tahavad tema kaasvõitlejad ja temast maha jäänud inimesed teada selle põhjust. Käesolev artikkel alustab probleemi üldisema kirjeldamisega konverentsiteema „Sõda ja ühiskond: suhted sõjaväe ja tsiviilelanike vahel” taustal ja esitab mõned võtmeküsimused. Teiseks keskendutakse Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooni ajaloole, mis kujunes enne Saksamaa taasühinemist 1989/1990. aastal nn vanas liitvabariigis (s.o Lääne-Saksamaal) ning mis on varasema langenute mälestamise traditsioonina oluline ka tänapäeval. Kolmandaks uuritakse uuemaid, st pärast külma sõja lõppu tekkinud mälestamise vorme ja tavasid ning tänapäeva elektroonilise meedia mõju neile. Neljandaks esitatakse mõned kokkuvõtavad väited konverentsi teemal ja heidetakse ettevaatlik pilk tulevikku. Üldiselt ei kirjeldata alljärgnevalt mitte ainult Saksamaa juhtumit, vaid püütakse teemat käsitleda ka teoreetilisest ja metodoloogilisest vaatepunktist.¹

2010. aasta aprillis langesid lahingus Talibani vastu kolm Saksa Bundeswehri sõdurit ja mitu meest sai raskelt haavata. Matusetalitus oli vaevalt lõppenud, kui saksa rahvast šokeerisid uudised veel neljast

¹ Artikkel põhineb kirjutistel: Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, september 2008); Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenkung und politische Legitimation im internationalen Vergleich* (München: Oldenbourg, 2012).

hukkunud sõdurist ja uutest kaotustest. Seekord oli Bundeswehri sõdu-reid varitsetud Kondozi (Kundūzi) lähedal, kus nad olid sattunud mitmetunnisesse lahingusse, mis jäi mõnele sõdurile viimaseks. See juhtum loob kurva seose käesoleva uurimuse ja tänapäeva vahel. Juhtumi erilisus ei olnud tingitud mitte asjaolust, et Saksa sõdurid langesid ÜRO missioonil – seni oli Afganistanis hukkunud juba 38 sakslast² –, vaid pigem sellest, et seitse Saksa sõdurit langesid väga lühikese aja jooksul.

Tõeline uudsus peitub aga sõja ja ühiskonna vahelistes suhetes, st kahe sõjasündmuse sotsiaalsetes ja poliitilistes tagajärgedes: esimest korda alates sellest ajast, kui Bundeswehr alustas välismissioone, tunnus-tasid avalikkus ja meedia – alates kõmulehtedest, nagu BILD, ning kohalikest ja piirkondlikest ajalehtedest, nagu Der Tagesspiegel Berliinis, kuni poliitikalte keskenduvate ajakirjadeni, nagu Der Spiegel – sõdurite surma viisil, mida võib nimetada meediapoolseks ülespuhumiseks.³ Langenud sõdurite mälestamine oli vältimatu teema ka televisiooni vestlussaadetes. Olukord oli märkimisväärne peamiselt sellepärast, et seni olid nii meedia kui ka saksa rahvas suhtunud sõjaväkke ja seega ka langenud sõjaväelastesse sõbraliku ükskõiksusega, nagu ütles endine president Horst Köhler.⁴

Veel enam, 2010. aasta aprillis leidis kinnitust autori teoreetiline eeldus teemale lähenemisel: täpsemalt eeldus, et langenud sõjaväelaste mälestamine ei ole ainult eraasi, vaid ka ülimalt poliitiline ja sotsiaalne sündmus. Ka selle juhtumi puhul on rakendatav saksa ajaloolase Reinhart Kosellecki 1980. aastatel välja mõeldud langenute mälestamise poliitilise traditsiooni (sks *politischer Totenkult*) termin. Miks poliitiline? Sest langenud sõjaväelaste mälestamine avalikkuses on „ühine reaktsioon, mille

² Ülevaate jaoks vaata Hans J. Gießmann und Armin Wagner, „Auslandseinsätze der Bundeswehr,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* 48 (2009): 3–9; Hans J. Gießmann und Armin Wagner (Hrsg.), *Armee im Einsatz. Grundlagen, Strategien und Ergebnisse einer Beteiligung der Bundeswehr* (Baden-Baden: Nomos, 2009).

³ „Im Krieg. Deutsche Soldaten über das Töten und Sterben in Afghanistan,” *Der Spiegel* 19. aprill 2010 (pealkiri kaanel).

⁴ Vaata Heiko Biehl, „Von der Verteidigungs- zur Interventionsarmee. Konturen eines gehemmten Wandels,” – Gerhard Kümmel (Hrsg.), *Streitkräfte im Einsatz. Zur Soziologie militärischer Interventionen* (Baden-Baden: Nomos, 2008), 9–20.

eesmärk on [massi]surma mõtestamine, kui see on võimalik”, nagu väitis Koselleck kahele maailmasõjale vihjates.⁵ Erasisiku surm on loomulik ja seda ei pea ühiskond seletama (või kuulub see poliitsei tegevusvaldkonda). Seevastu sõjaväelase surm nõuab sellele poliitilise tähenduse andmist, sest sõdur pani oma elu kaalule kellegi kolmanda pärast, tavaliselt oma ühiskonna nimel. Tegemine on poliitilise küsimusega, sest sõduri surma õigustamine on lahutamatu seotud sõjalise jõu kasutamise legitiimsusega nii minevikus kui ka tulevikus. Hukkunute, eriti sõjas langenute mis tahes viisil mälestamine avalikkuses pakub meile võimaluse (või lausa kohustuse) omistada toimuvale poliitiline tähendus. Sellega asetatakse üksikisiku saatus ajaloolisesse konteksti ja kujutatakse ühist langenute mälestamist poliitilise ja rahvusliku tegevusena, mis edastab sõnumi praegusele ja tulevasele ühiskonnale ning pakub ühtlasi tõlgendamisevõimaluse. Seetõttu on langenute mälestamise traditsioon ajas muutuv. Autor ajaloolasena peab selles kontekstis uurimisobjektina oluliseks nii mälestamise kui ka ajaloolise mälu erinevate vormide muutumist, aga ka nende poliitilist mõtestamist ja selle avalikkuses omaks võtmist aja jooksul. Ajaloolisus määrab selle valdkonna tähtsuse ka tänapäeva sõjaajalooteaduse uurimisobjektina, vähemalt juhul, kui analüüsitakse suhteid sõjaväe ja ühiskonna vahel nii sõja- kui ka rahuajal.⁶

Poliitiline mõõde tõusis esile 2010. aasta aprillis ja see seletab ka meedia suurt huvi. Esimest korda Saksamaa Liitvabariigi ajaloos käis valitsusjuht sõdurite matusetalitusel. Saksamaa kantsler Angela Merkel langetas pea iga riigilipuga kaetud sarga ees ja toonitas oma otsustavust jätkata Saksamaa osalemist Afganistani missioonil.

Seetõttu keskendutakse alljärgnevalt sõdades langenute mälestamise traditsiooni ajaloolisele mõõtmele Saksamaal. Ajaloolisest vaatepunktist vaadatuna on sellel kaks osa. Ühest küljest iseloomustab (Lääne-)Saksa-

---

⁵ Vaata Reinhart Koselleck und Michael Jeismann (Hrsg.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1994).

⁶ Sõjaajaloo kui uurimisala ajaloo ja viimaste arengusuundade kohta vaata Jörg Echternkamp, Thomas Vogel und Wolfgang Schmidt (Hrsg.), *Perspektiven der Militärgeschichte. Raum, Gewalt und Repräsentation in historischer Forschung und Bildung* (München: Oldenbourg, 2011).

maa ühiskonna ja Saksa sõjaväe vahelist keerukat suhet mitu eripära, mida saab seletada Saksamaa ajaloo abil. II maailmasõja, viimase nn totaalse sõja ajalooline kogemus, täielik lüüasaamine ning liitlaste poolt peale sunnitud demilitariseerimispoliitika on takistanud sõjaliste jõudude idealiseerimist ja sõdurite ülistamist kuni tänapäevani.⁷ Sakslased, vähemalt Lääne-Saksamaalt pärit inimesed, moodustavad postheroilise ühiskonna, mis on pikka aega hoidunud ohutusse kaugusse kõigest sõjaga seonduvast.⁸ Seetõttu tekib küsimus, kuidas toimis langenute mälestamise traditsioon tingimustes, mis on nii erinevad näiteks Suurbritanniast, kus traditsioonides ei ole olnud nii radikaalset murrangut.

Teisest küljest moodustab langenud sõdurite mälestamise traditsioon ajaloolise tausta alates 1990. aastatest surma saanud Bundeswehri sõdurite mälestamisele. Mälestamine ei toimu ilma taustsüsteemita, vaid on osa pärast 1945. aastat kujunenud ja edasi arendatud mälestamise tavast. Selles kontekstis tekib küsimus, kas üle 40 aasta tagasi Lääne-Saksamaal välja arendatud langenud sõjaväelaste mälestamise traditsioon, vanad tavad ja sümbolid, sobivad uude olukorda.⁹

Rahvuslike eripärade ja struktuursete sarnasuste uurimiseks on vaja võrreldavaid kriteeriume. Järgnevalt loetletakse neist kolm.¹⁰ Esiteks oleme huvitatud mälestamistraditsiooni eest vastutavatest organisatsioonidest. Kes on kujundanud langenud sõdurite mälestamise traditsiooni? Kes on püstitanud monumendid, kes on korraldanud mälestusüritused,

⁷ Jörg Echternkamp, „Im Schlagschatten des Krieges. Von den Folgen militärischer Gewalt und nationalsozialistischer Herrschaft in der frühen Nachkriegszeit,“ – Rolf-Dieter Müller (Hrsg.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945: Die Folgen des Zweiten Weltkriegs*, Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 10/2 (München: DVA, 2008), 657–697.

⁸ Herfried Münkler, *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie* (Weilerswist: Velbrück Wiss., 2006).

⁹ Need olid põhiküsimused Berliini sotsiaalteaduste keskuse samateemalisel konverentsil, mille tulemuseks on kaks konverentsikogumikku, vaata 1. märkust.

¹⁰ Vaata Manfred Hettling, „Politischer Totenkult im internationalen Vergleich,“ – Corinna Hauswedell (Hrsg.), *Soldatentod in heutigen Kriegen. Herausforderungen für politische Normenbildung und Erinnerungskultur* (Rehburg-Loccum: Evang. Akad. Loccum, 2009), 171–94; järjepidevusest ja muutustest vaata Manfred Hettling und Jörg Echternkamp, „Heroisierung und Opferstilisierung. Grundelemente des Gefallenengedenkens in Deutschland von 1813 bis heute,“ – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenken und politische Legitimation im internationalen Vergleich* (München: Oldenbourg, 2012).

kes on pidanud matusekõned? Siinkohal tuleb eristada riiki (kogukonda), sõjaväelisi ja tsiviilorganisatsioone. Teiseks peame uurima, kuidas sõdureid mälestatakse. See puudutab nii mälestamistavasid kui ka seda, kuidas sõdureid selles kontekstis esitletakse. Kas neid mäletatakse võitlejatena või kui kodanikke sõdurisinelis? Või sõjategevuse ohvritena? Missuguseid omadusi omistavad ellujääjad langenutele? Kas see on spetsiifiline nn sõduriau või on need üldised kodanikuvoorused? Kas mainitakse sõjalise konflikti poliitilist eesmärki? Kolmandaks peab langenute mälestamise traditsiooni uurima vastavalt kujutluspildile sellest sõjast, millel see põhineb. Miks sõdurid üldse surma said? Kuidas sõda tõlgendati? Mis oli sõja mõte?

Lääne-Saksamaa langenud sõdurite mälestamise traditsioon (1949–1989/1990)

Kui „vana” liitvabariik mälestas hukkunud sõdureid, siis ei mälestatud tavaliselt „oma” sõdureid (Bundeswehri sõdureid), vaid „teisi” (Wehrmacht sõdureid üksi või osana teistest mälestatavatest).¹¹ Selline nihe tekitas Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsioonis palju pin-geid, mis ilmnesis korduvalt alates 1950. aastatest.

Ühest küljest leinati sõjas surma saanud abikaasat, venda või isa era- viisiliselt; alles jäid isiklikud mälestused 5,3 miljonist langenud Saksa sõdurist¹² ja kristlik kohustus hoida surnute mälestus au sees. Peale selle oli veteranidel – neil, kes jäid ellu – iseenesestmõistetavalt vaja austada oma langenud kaasvõitlejate mälestust. Teisest küljest põhines Lääne-Saksamaa poliitiline legitiimsus, st sakslaste teine demokraatiakitse, enda eristamisel natsionaalsotsialistlikust riigikorrast. Kuigi vaieldi selle üle, mille eest sõdurid täpsemalt surid, ei vaidlustatud kunagi väidet, et nad ei

---

¹¹ Järgnev peatükk tugineb autori artiklile „Kein stilles Gedenken. Die Toten der Wehrmacht im Erinnerungskonflikt der Bundesrepublik,” – Hettling & Echternkamp, *Bedingt erinnerungsbereit*, 46–57.

¹² Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München: Oldenbourg, 1999), 316.

*Laboe mereväe
mälestusmärk*

*Laboe Naval
Memorial*

langenud Saksamaa Liitvabariigi eest. Seega tekkis normatiivne vastuolu langenute mälestamise kui automaatselt positiivse mälestusvormi ja lähiminevikule, sõjale ja diktatuurile osutava negatiivsuse vahel.

Seega on keskne küsimus, kuidas lahendas Lääne-Saksamaa vastuolu ühelt poolt langenute leinamise ja mälestamise ning teiselt poolt natsionaalsotsialistlikust riigikorrast distantseerumise vahel. Kuidas läänesaks-lased Wehrmacht'i langenuid avalikult mälestasid? Selle analüüsimiseks tuleb vaadelda avalikku sfääri laiemalt. Käesolevas artiklis keskendutakse relvajõududes teeninud langenute mälestamise traditsioonile avalikes paikades, kus kohtuvad sõjaväelased ja tsiviilelanikud.

Kuni 1990. aastateni oli sõjas surma saamine sakslastele kujuteldamatu, sest tuumaohu taustal peeti sõda ennast ebatõenäoliseks. Seetõttu ei olnud kogu Bundeswehri üldisi sõjaväelisi langenute mälestamise tavasid. Pigem tekkisid mälestuspaigad ja -tavad mereväes, õhuväes ja maa- väes eraldi. Peatumata põhjalikult iga väeliigi ajalool, tuleb anda ülevaade ajaloolistest traditsioonidest, et vaadata hilisemat arengut selle taustal.

Mereväel on 85 meetri kõrgune mälestuspaik Kieli lahe ääres, milleks oli Laboe mereväe mälestusmärk (sks *Marine-Ehrenmal*). Algselt oli see pühendatud keiserliku Saksamaa mereväelastele, kes andsid elu I maailmasõjas. Pärast seda, kui Saksa Mereväeliit (*Deutscher Marine-*

Möntenort

*Möntenort, galerii
pronkstahvlitega*

*Möntenort, Gallery
with bronze plaques*

bund, DMB) võttis 30. mail 1954 mälestusmärgi haldamise üle, muudeti pühendust ning sellest sai mälestusmärk „kõigi riikide ja rahvaste mere-meestele, kes on merel hukkunud, ning ühtlasi ausammas rahumeelsele laevasõidule vabadel meredel”.¹³

Möntenorti küla lähedal on mälestusmärk hukkunud allveelaevnikele. Mälestusmärk on pööratud fassaadiga mere poole, selle tiibadel seisavad kaks mälestusehist ja nende vahel 15 meetri kõrgune Weseri liivakivist sammas, mille tipus seisab peaaegu viiemeetrise tiivaulatusega pronks-

¹³ Marine-Ehrenmal, <http://www.spurensuchesh.de/ehrenmal.htm>, 22. veebruar 2012.

*Õhuväe
mälestusmärk
Fürstentfeldbruckis*

*Air Force
Memorial in
Fürstentfeldbruck*

kotkas. Sillutatud eesõuest viivad trepid mälestusehisteni, mille kaudu külastajad sisenevad allpool maapinda asuvasse poolringikujulisse galeriisse. Pronkstahvlitel galerii sise- ja välisseintel on loetletud üle 35 000 allveelaevniku nimed, kes hukkusid I ja II maailmasõja lahingutes.

Langenud õhuväelaste mälestussammas on 1957. aastal Hannoveris eraalgatusena asutatud Luftwaffe mälestussamba sihtasutuse (Stiftung Luftwaffen-Ehrenmal e.V.) tegevuse tulemus. Suur, 5 × 5 meetrine mälestuskivi valmis 1963. aasta rahvuslikuks leinapäevaks.¹⁴ Kivi on memoriaali keskel ja sellesse on süvistatud raudristi kujutis (teine ehitusetapp). Memoriaali väravad lõpetati (kolmas ehitusetapp) ja mälestusmärk anti Saksa õhuväele üle 1966. aasta mais – peaaegu kümme aastat pärast sihtasutuse moodustamist.

Juba mälestusmärgi sissekäigu juures näeb külastaja tähendusrikast lauset. Pühendus „Den Toten der Luftwaffe und der Luftfahrt” (*õhuväes ja lennunduses teeninud hukkunutele*) on seotud ristiusu ristiga sellest vasakul ja väikese tahvliga sissekäigu taga, millel on saksakeelsed sõnad „Püstitatud annetuste toel”. Mälestusmärk ei ole pühendatud konkreetse sõjaväe – ei Bundeswehri, Wehrmächti ega ka Reichswehri – langenutele ning isegi mitte ainult kahe maailmasõja sõduritele, vaid ka lennundu-

¹⁴ Saksa rahva leinapäev (sks *Volkstrauertag*) – alates 1952. aastast novembri teisel pühapäeval tähistatav mälestuspäev kõigi rahvaste sõjas langenute ja hukkunute ning hirmuvalitsuse ohvrite mälestuseks (toim.).

Saksa maaväe
mälestusmärk,
Ehrenbreitsteini
kindlus (esikülg)

Memorial of the
German Army,
Ehrenbreitstein
Fortress (front)

Saksa maaväe
mälestusmärk,
Ehrenbreitsteini
kindlus (foto: 1972)

Memorial of the
German Army,
Ehrenbreitstein
Fortress (Photo: 1972)

sega seotud tsiviilisikutele, kes on õnnetustes surma saanud. Luftwaffes hukkunute mälestamine on siin ühendatud praeguste õhujõudude liikmete mälestamisega. Sarnast teguviisi võib täheldada, kui vaadelda maa-vaes teeninud langenuid.

Saksa maaväe mälestusmärk püstitati viimaks 1972. aastal Lääne-Saksamaal asendama *Neue Wache*'t (*uus vahtkonnamaja*) Ida-Berliinis.¹⁵ Kindluse seina ühes niisis on noore lahingus langenud sõduri skulptuur. Mälestusmärk oli algul pühendatud mõlemas maailmasõjas langenutele,

¹⁵ Ulrich Schlie, *Die Nation erinnert sich. Die Denkmäler der Deutschen* (München: Beck, 2002), 145–147, 154; Ehrenmal des Deutschen Heeres, <http://www.ehrenmal-heer.de/tiki-index.php?page=Einf%C3%BChrung>, 22. veebruar 2012.

kandes saksakeelset kirja „Saksa maaväe langenutele 1914–1918 + 1939–1945 / nende pärand: rahu”.

Alates 1980. aastate lõpust on mälestusmärk pühendatud kõigile Saksa maaväes langenutele olenemata sellest, kas nad teenisid Reichswehris, Wehrmachtis või Bundeswehris. I ja II maailmasõda asetati ka visuaalselt tagaplaanile, sest aastaarvud paigutati esialgu külgedele ja siis võeti ära, samal ajal kui vaatajate silmad on suunatud raudristile – sümbolile, mis rõhutab sõjaväelist traditsiooni viisil, nagu seda on kasutatud järjepidevalt alates 1813. aastast.¹⁶ Jälle lubas tahtlikult mittekonkreetne väljendusviis kaasata mälestatavate hulka ka Wehrmachi sõdurid. Selline universaalne langenute mälestamise viis võimaldas viidata kõigile hukkunud Saksa sõduritele, ükskõik missuguse režiimi ajal nad teeninud olid.

Spetsiaalselt Bundeswehri ridades langenutele pühendatud mälestusmärk püstitati viimaks aastatel 2006–2007. See viitab kasvavale vajadusele sümboolselt ja ka tegelikkuses eristada varasemate sõdade sõdureid lahingus langenud Bundeswehri sõduritest. Muutuse on põhjustanud viimasel ajal suurenenud langenute hulk. Siit jõuame kolmanda peatüki, tänapäeva sõjaliste sümbolite poliitika juurde.

Katkematus või muutus? Saksamaa langenute mälestamise poliitiline traditsioon alates 1990. aastatest kuni tänapäevani

Alates Bundeswehri asutamisest 1955. aastal on sõjaväes surma saanud umbes 2600 sõdurit, neist ligikaudu 80 alates 1993. aastast välismissioonidel. Seetõttu kerkib õigustamise küsimus. Mis õigustab nende sõdurite surma? Langenud sõdurite küsimuse käsitlemine on seega tihedas seoses taasühendatud Saksamaa uue julgeolekukontseptsiooniga. Täpsemalt on see ühelt poolt küsimus välismissioonide poliitilisest põhjendatusest,

---

¹⁶ Pärast ümberkujundamist on Bundeswehri personal sellest järjepidevusest esile tõstetud erilisel kiviplakil. Pühenduselt saab saksa keeles lugeda: „Bundeswehri armee personalile, kes andsid oma elu rahu, õigluse ja vabaduse eest.”

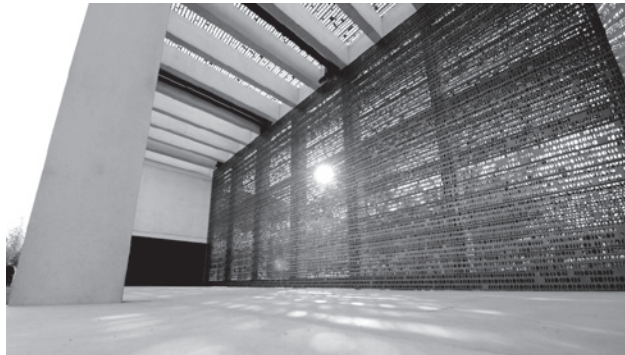
*Bundeswehri
mälestusmärk,
Berliin (välisvaade)*

*Bundeswehr
Memorial, Berlin
(exterior view)*

*Bundeswehri
mälestusmärk,
Berliin (sisevaade)*

*Bundeswehr
Memorial, Berlin
(interior view)*

teiselt poolt aga küsimus tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhte uuest määratlemisest.

2006. aastal teatas kaitseminister Franz Josef Jung, et püstitatakse teenistuskohustuste täitmisel hukkunud Bundeswehri sõdurite mälestusmärk. Memoriaal pühitseti 8. septembril 2009 kaitseministeeriumi territooriumil tseremoonia käigus, kus osales ka Saksamaa president. Mälestusmärk kujutab endast üle 30 meetri pikkust ja 10 meetri kõrgust hoonet, mis on ümbritsetud pronksist kestaga. Hoone sees on mustade seinte ja laega vaikuseruum ning kuldne sein, millel on saksakeelsed sõnad „Meie Bundeswehri sõdurite mälestuseks, kes surid rahu, õigluse ja vabaduse eest”. Langenute nimed on projitseeritud valgusinstallatsiooni abil ühele seinale.

Jung ütles, et esimest korda riigi ajaloos on keskne mälestuspaik Bundeswehri 3100 sõdurile, kes on elu kaotanud kohustuste täitmisel oma riigi ees. Nad langesid lahinguülesannet täites, traagilistes õnnetustes või katastroofides. Memoriaal on pühendatud nii Bundeswehri tsiviilpersonalile kui ka sõjaväelaste mälestusele.

Oma sõnavõttus kirjeldas kaitseminister mälestusmärgi eesmärki, öeldes, et mälestusmärk näitab kindlalt, et „rahu, õigluse ja vabaduse kaitsmist ei saa võrrelda ühegi teise ametiga. Vande andmine tähendas sõduri jaoks lõppkokkuvõttes oma elu kaalule panemist. Niisiis on memoriaal ka märk riiklikust tunnustusest nendele, kes on andnud oma elu rahu ja vabaduse kaitsmise eest”. Varasem ohviretoorika on hüljatud. Minister määras mälestusmärgile veel ühe ülesande. Ühelt poolt on selle ülesanne lõimida tänapäevane Saksa sõdurite mälestamine Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooniga. Teiselt poolt on aga mälestusmärk suunatud sõdurite mälestamise poliitilisele tähtsusele nii minevikus kui ka tulevikus ning tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhtele. Jung väitis, et mälestusmärk peaks hõivama oma koha Saksamaa mälestuskultuuris ja seega andma panuse avalikkuse kasvavasse teadlikkuse Bundeswehri missioonist. Mälestusmärgil on 19. sajandile viitav nimi, kuigi asjaolud iseenesest on uued.¹⁷ Esimest korda pühendati Bundeswehri sõjaväe- ja tsiviilpersonalile, kes on lahingus langenud, ühine mälestusmärk. Enam ei eksisteeri poliitilist konflikti, mis kujundas lahingus langenute mälestamist aastakümneid. Mälestusmärk jääb nähtavaks sellisena, nagu poliitilised tõlgendused ja tähendused seda kujundavad.

Seda mälestusmärki võib vaadelda võrreldes 1989. aasta eelse perioodiga murranguna ja märgina sellest, et Saksamaa Liitvabariik on loobumas oma sõjajärgsest poliitikast distantseeruda langenud sõdurite mälestamise traditsioonilisest sõjaväelisest tavast. Nimelt üritasid pärast 1945. aastat sel teemal peetud pikad ja vastuolulised väitlused vastanduda

¹⁷ Manfred Hettling, „Militärisches Ehrenmal oder politisches Denkmal? Repräsentationen des toten Soldaten in der Bundesrepublik,” – Herfried Münkler und Jens Hacke (Hrsg.), *Wege in die neue Bundesrepublik. Politische Mythen und kollektive Selbstbilder nach 1989*. (Frankfurt/M.: Campus-Verlag, 2009), 131–152.

*Sõdurite
virtuaalne
mälestamine /
web 2.0*

*Virtual com-
memoration
of soldiers /
web 2.0*

sõjaväelistele traditsioonidele ning üle tähtsustada sõdurite kui ohvrite mälestamist.

Teisest küljest saab seda vaadelda olukorra vajaliku, kuid hilinenud normaliseerumisena, sest Saksa sõdureid on juba peaaegu 17 aastat saadetud välismissioonidele rahvusvaheliste koalitsioonide koosseisus ja rahvusvaheliste lepingute raames ning seega on nad avatud uutele riskidele.

Selline on hukkunud sõdurite mälestamine riiklikust vaatepunktist. Sõdurid arendavad oma mälestusvorme ise, lisaks pakub uus meedia oma väljendusvõimalusi, näiteks mälestusvideoid YouTube'is – „Sõdurite mälestamine 2.0”. Poliitilised sõnumid on tihti drastilisemad, kaldudes ametlikust tõlgendusest ja tähendusest mõnikord vasak-, mõnikord aga paremäärmuslusse. Jällegi selgub, et sõdurite mälestamises ja sõja üldisemas mäletamises võistlevad omavahel erinevad vormid ja sisu. Mälestamine pakub vestlusainet. Peale üldiste videote lahingus langenud sõduritest levivad isiklikumat laadi videosõnumid, kus mälestatakse üksikuid surmasaanud inimesi või mitut lahingus hukkunud sõdurit väga isiklikul viisil, näidates pilte nende elust. Näiteks mälestusklippi „ISAF Tribute

(Bundeswehr)”, kus näidatakse nüüdisaegse heliteose taustal langenute ja Afganistani missiooni fotosid, on vaadatud üle 100 000 korra ja kommenteeritud üle 500 korra.¹⁸ Asju, mis reaalses elus pörkuksid takistustele, saab rakendada virtuaalses tegelikkuses. Kõikidele Bundeswehri sõduritele, kes on kaotanud oma elu välismissioonidel, süüdatakse küünal kodulehel www.das-kriegerdenkmal.de/bundeswehr.html.¹⁹ Küünal põleb sõna otseses mõttes iga nimetahvli juures – küünal tumedal taustal on kui igavene leek. Veelgi enam, internet suurendab märkimisväärselt kohalike mälestustahvlite ja memoriaalide nähtavust. Lahingus langenud sõdurite nimesid, mida näidatakse mälestusmärgil lühikest aega, saab juba ammu guugeldada.

Langenute mälestamise sõjalise traditsiooni virtuaalne tõlgendus viitab Saksamaa „ekspeditsioonivägede” nn uutele langenutele. Tavaliselt nn vanu Wehrmachtis langenuid ei mainita ning sellisel juhul ei ole enam vastuolu leinamise ja poliitilise distantsi hoidmise vahel, millest oli juttu artikli alguses. Selle asemel tekib uus lõhe leinamise ja poliitika vahel, kui leinajad – näiteks virtuaalsetes kaastunderaamatutes – ei tunnusta ametlikku versiooni, kahtlevad Afganistani sõja poliitilises eesmärgis ega suuda seega näha mõtet nende sõdurite surmal. See viib meid tagasi algusse ja sealse võrdluse juurde.

Kokkuvõte

Eespool kirjeldatud Saksamaa eripärade taustal võib võtta artikli kokku kolme väitega, tülles samal ajal tagasi 2010. aasta aprilli sündmuste juurde, millele on alguses viidatud.

Politiseerimine. Võimatu on mitte näha langenute mälestamise sõjalise traditsiooni poliitilist ja sotsiaalset mõõdet. Mitte ükski teine muutus

¹⁸ ISAF Tribute (Bundeswehr), <http://www.youtube.com/watch?v=3BHNmMlt100&feature=rrelated>, 29. märts 2012.

¹⁹ Kodulehekülge on osa eraviisilisest internetileheküljest, mis on loodud eesmärgiga mälestada inimesi, kes on hukkunud ükskõik millises sõjas ükskõik mis riigi eest. Virtuaalsus on ühendatud reaalsusega. Mälestusest saab eesmärk iseeneses. Sellega tahetakse meenutada kõigi sõdurite tegevust olenemata sellest, missugust riigikorda nad teenisid.

ei ole tõstatanud sõdurite hukkamise põhjustanud sõjaliste operatsioonide legitiimsuse küsimust teravamalt kui nende avalik mälestamine. Langenud sõdurite mälestamine ei ole enam tegevus, mis piirdub iga-aastaste kuupäevadega mälestamise kalendris. Samal ajal võivad Saksa sõdurid surma saada igal ajal ja uus partnerlusstrateegia Afganistanis tõenäoliselt suurendab hukkunute arvu lähitulevikus. See annab hoogu uuele ametlikule mälestamistavale, mis nõuab poliitikute kohalolu nii otseselt kui ka kaudselt vastutavate ühiskonna esindajatena, nagu oli ka Saksa rahva leinapäeval enne 1989/1990. aastat, millel ei ole midagi pistmist kahe maailmasõja sõdurite leinamisega. Ametliku mälestamistraditsiooniga võistleb langenute mälestamise traditsioon, mis võrsub tavakodaniku tasandilt, olgu siis mittesõjaväelaste või ka sõdurite endi seast. Valitus peab seletama, mis ja miks on kaalul. Retoorilises võidurelvastumises, mida on olnud võimalik Saksamaal viimastel kuudel jälgida, hakatakse asju aina rohkem nimetama õigete nimedega. Rahutagamismeetmete ja sõjaga sarnanevate tingimuste asemel räägitakse nüüd avalikult sõjast ja lahingus langenud sõduritest. Sõjaseisukorraks sätestab Saksa põhiseadus siiski teistsuguse olukorra, kus vastutav ei ole mitte kaitseminister, vaid liidukantsler. Kuigi Merkel on seni ilmunud avalikkuse ette ainult seoses heade uudistega – näiteks teenetemärkide üleandmise tseremooniaga –, osales ta esimest korda 2010. aasta aprillis pärast lühikest kõhklust kolme sõduri matusetalitusel ning külastas seejärel demonstratiivselt Bundeswehri operatsioonide väejuhatust Potsdamis.

Traditsioonide muutus. Ühest küljest mõjutab Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooni, nagu ka tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhteid, traditsioonide katkemine pärast 1945. aastat natsionaalsotsialismi tõttu. Aastakümneid oli inimestel keeruline ühtaegu mälestada Wehrmachtis langenuid ja samal ajal distantseeruda diktatuurist, mida nad olid teeninud. Erinevalt Suurbritanniast ja Prantsusmaast ei saa Saksamaa tõmmata järjepidevat joont alates I maailmasõjast. Üks katse seda tühikut täita oli mälestamine üldistada, teine katse aga luua ajalooväline väljamõeldis Saksa sõduri kohta. Teisest küljest pakub möödunu vajaliku ajaloolise traditsiooni ning 1945. aastale järgnenud langenute mälestamise kultuuril tuli sellega leppida. Vastupidi on näiteks Hollandis, mis

ei osalenud sõdades kuni 1940. aastani tänu neutraliteedile ning kus oli pärast 1945. aastat võimalik välja arendada üsna vaba mälestustraditsioon, sest neil puudusid vastavad tavad; koloniaalsõdu aga riiklikul tasemel ei meenutatud.

Rahvusvahelistumine. Siit jõuame teise väiteni: Lääne-Saksamaa 40-aastane langenute mälestamise traditsioon on rahvuslik. See vastandub ainult näiliselt asjaolule, et Saksamaal asuvad monumendid (vähe-malt riigisiseseid sõjaväelised mälestusmärgid) üldistasid seda inimeste rühma, kellele nad pühendatud olid. Pragmaatiline põhjendus nüüdis-aegse langenute mälestamise traditsiooni sidumisel riigiga on, et sõjavägi ja otsus minna sõtta oli ja on osa riigi suveräänsusest, rääkimata ideoloogilisest seosest sõja ja riigi ülesehitamise vahel 19. sajandi alguses. Tänapäeval, kui sõjavägi muutub üha rahvusvahelisemaks – enam ei ole sellist nähtust nagu Saksa diviis! – ning sõjalised missioonid on rahvusvahelised operatsioonid, mille legitiimsuse tagavad rahvusvaheliste organisatsioonide, nagu ÜRO rahvusülesed eesmärgid, oleks langenute mälestamise rahvuslik traditsioon liiga kitsas. Rahvusülese mälestamistava näidet võib jälgida Berliinis 21. aprillil 2010, kui rahvusvaheliste julgeolekuabijõudude ülem, USA kindral Stanley McChrystal ja Saksamaa kaitseminister asetaskid pärja Bundeswehri mälestusmärgile seitsme langenud Saksa sõduri mälestuseks. Kindral McChrystal tunnustas nende toodud ohvrit. Kaitseminister Karl-Theodor zu Guttenberg tunnustas omakorda USA sõdureid, kes olid riskinud eluga, et päästa Saksa sõjaväelasi, ning annetas neile Bundeswehri kuldse teeneteristi (sks *Ehrenkreuz der Bundeswehr in Gold*), millega ta väljendas „liitu, mille põhimõtted elavad”. Seda võib näha katsena korrigeerida suhet traditsioonide ja tänapäeva vahel ning kohandada vanu langenute mälestamise tavasid uue rahvusülese sõjategevusega.

Teiste sõnadega: sõja ja ühiskonna, sõjaväe ja tsiviilelanike suhet ei saa enam defineerida ega analüüsida ainult ühe riigi piires. Rahvusvahelistes missioonides langenud sõdureid tuleb mälestada rahvusüleste, euroopalike tavade kohaselt.

Bibliograafia

Kirjandus

- Biehl, Heiko. „Von der Verteidigungs- zur Interventionsarmee. Konturen eines gehemmten Wandels,” – Gerhard Kümmel (Hrsg.), *Streitkräfte im Einsatz. Zur Soziologie militärischer Interventionen*, 9–20. Baden-Baden: Nomos, 2008
- Echternkamp, Jörg, Vogel, Thomas & Schmidt, Wolfgang (Hrsg.). *Perspektiven der Militärgeschichte. Raum, Gewalt und Repräsentation in historischer Forschung und Bildung*. München: Oldenbourg, 2011
- Echternkamp, Jörg. „Im Schlagschatten des Krieges. Von den Folgen militärischer Gewalt und nationalsozialistischer Herrschaft in der frühen Nachkriegszeit,” – Rolf-Dieter Müller (Hrsg.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945: Die Folgen des Zweiten Weltkriegs*, Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 10/2, 657–697. München: DVA, 2008
- Gießmann, Hans J. & Wagner, Armin (Hrsg.). *Armee im Einsatz. Grundlagen, Strategien und Ergebnisse einer Beteiligung der Bundeswehr*. Baden-Baden: Nomos, 2009
- Gießmann, Hans J. & Wagner, Armin. „Auslandseinsätze der Bundeswehr,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* 48 (2009): 3–9
- Hettling Manfred & Echternkamp, Jörg. „Heroisierung und Opferstilisierung. Grundelemente des Gefallenengedenkens in Deutschland von 1813 bis heute,” – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenken und politische Legitimation im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg, 2012
- Hettling, Manfred & Echternkamp, Jörg (Hrsg.). *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, september 2008
- Hettling, Manfred & Echternkamp, Jörg (Hrsg.). *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenkung und politische Legitimation im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg, 2012
- Hettling, Manfred. „Militärisches Ehrenmal oder politisches Denkmal? Repräsentationen des toten Soldaten in der Bundesrepublik,” – Herfried Münkler und Jens Hacke (Hrsg.), *Wege in die neue Bundesrepublik. Politische Mythen und kollektive Selbstbilder nach 1989*. 131–152. Frankfurt/M: Campus-Verlag, 2009

- Hettling, Manfred. „Politischer Totenkult im internationalen Vergleich,” – Corinna Hauswedell (Hrsg.), *Soldatentod in heutigen Kriegen. Herausforderungen für politische Normenbildung und Erinnerungskultur*, 171–194. Rehburg-Loccum: Evang. Akadem. Loccum, 2009
- „Im Krieg. Deutsche Soldaten über das Töten und Sterben in Afghanistan.” *Der Spiegel* 19. april 2010 (pealkiri kaanel)
- „Kein stilles Gedenken. Die Toten der Wehrmacht im Erinnerungskrieg der Bundesrepublik,” – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik*, 46–57. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 2008
- Koselleck, Reinhart & Jeismann, Michael (Hrsg.). *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1994
- Münkler, Herfried. *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie*. (Weilerswist: Velbrück Wiss., 2006)
- Overmans, Rüdiger. *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München: Oldenbourg, 1999)
- Schlie, Ulrich. *Die Nation erinnert sich. Die Denkmäler der Deutschen*. München: Beck 2002

Internet

- Ehrenmal des Deutschen Heeres, <http://www.ehrenmal-heer.de/tiki-index.php?page=Einf%C3%BChrung>, 22. veebruar 2012
- ISAF Tribute (Bundeswehr), <http://www.youtube.com/watch?v=3BHNmMlt100&feature=related>, 29. märts 2012
- Marine-Ehrenmal, <http://www.spurensuchesh.de/ehrenmal.htm>, 22. veebruar 2012

Death, grief, and memory

Commemorating fallen soldiers in post Cold War Germany

Jörg Echternkamp

The article explores the commemoration of fallen soldiers in West Germany since the end of World War II, focusing on the relation between the military and the society and drawing parallels to modern death cult.

Politization. It is impossible not to see the political and social dimension of the military death cult. The question of the legitimacy of a military operation in which soldiers have been killed has not been raised more directly by any other development than by the public commemoration of the fallen. The commemoration of soldiers killed in action is no longer confined to recurring dates in the commemoration calendar. Meanwhile, German soldiers can be expected to die any time, and the new Afghanistan strategy of partnership will increase the number of losses in the foreseeable future. This will push ahead the development of a new official commemoration practice that demands the presence of politicians – people in the role of being directly responsible and not simply representatives of a community which has nothing to do with the mourned soldiers of the World Wars, like it had been on the Days of National Mourning prior to 1989/90. Furthermore, a public death cult that is evolving “from the bottom”, either from the civil population or the soldiers themselves, is competing with the official practice. The government must explain what is at stake and why. In the rhetoric arms race that could be observed in Germany over the recent months, things were increasingly being called by their right name. Instead of “peace stability measures” and “war-like conditions”, there is now open talk of “war” and “soldiers killed in action”. In the case of war, however, different constitutional provisions apply, and it is not the Minister of Defence but the Federal Chancellor that is responsible. While Angela Merkel has so far only appeared on occasions where she has produced “good news” (for instance, at a decoration award ceremony), in April 2010, after the death of three soldiers, she attended

a funeral service for the first time and afterwards paid a demonstrative visit to the Bundeswehr Operations Command in Potsdam – albeit after hesitating briefly.

Change of Tradition. On the one hand, the West German death cult – like the relationship between the civil and military society – has been influenced by the break in traditions that resulted from National Socialism since 1945. For decades, the challenge facing the people was to remember the dead of the Wehrmacht while dissociating them from the dictatorship under which they had served. Unlike Britain and France, Germany cannot draw a line of continuity to World War I and beyond. The universalization of commemoration was one attempt to bridge this gap, the ahistoric fictionalization of German soldiership another. On the other hand, the past necessarily provides a historic tradition and the post-1945 death cult had to come to terms with it. In contrast, countries like the Netherlands, which, until 1940, did not have anything to do with national wars because of their neutrality, were able to develop a relatively unencumbered culture of commemoration after 1945 since they did not have a previous tradition and did not remember the colonial wars on a national level.

Internationalization. This leads to another thesis: the 40-year old death cult of the old Federal Republic is a national one. This only seemingly contradicts the fact that the monuments in Germany, not least the internal military ones, “universalized” the group of people to whom they were dedicated. The pragmatic reason behind linking the modern death cult with the nation is that the military and the decision to wage war were and are elements of a nation’s sovereignty – not to mention the ideological interrelation between war and nation-building in the early 19th century. As the military becomes more international (there is no such thing as a purely German division anymore) and military operations have turned into international operations legitimized by supranational organizations like the UN, a national death cult would be too narrow. An example of a “transnational” commemoration practice could be observed in Berlin on 21 April 2010: The ISAF Commander, US General Stanley McChrystal, and Zu Guttenberg, the German Minister of Defence laid a wreath at the Bundeswehr Memorial in commemoration of the seven German

soldiers who were killed in action. General McChrystal appreciated their sacrifice. Zu Guttenberg, in turn, honoured US soldiers who had risked their lives to rescue German servicemen by awarding them the German “Gold Cross of Honor of the Bundeswehr” – a token expression of what he called an “alliance whose principles are lived”. This can be seen as an attempt to readjust the relationship between tradition and the present and to adapt older forms of the death cult to the new supranational acts of warfare.

In other words, the relationship between war and society, between the military and civil population can no longer be defined and analysed in national terms alone. The fallen soldiers of multinational operations will also require transnational, European forms of commemoration.